

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2018-22-75-89>

УДК:373.5.035:172.15

ORCID ID 0000-0002-3854-4033

Катерина Журба,

*кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник,
Інститут проблем виховання НАПН України,
м.Київ*

ORCID ID 0000-0002-5773-2224

Олена Докукіна,

*кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник
Інститут проблем виховання НАПН України,
м.Київ*

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ПІДЛІТКІВ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Анотація. Статтю присвячено проблемі формування національно-культурної ідентичності підлітків у закладах загальної середньої освіти. На основі аналізу філософської та психолого-педагогічної літератури, сучасних концепцій, програм, узагальнення та систематизації емпіричних даних з теми дослідження, педагогічного досвіду було визначено поняття «формування національно-культурної ідентичності підлітка», що виявляється у суб'єктивному переживанні власної належності до українського народу, нації, свідомому прийнятті його моральних цінностей; досліджено етапи формування національно-культурної ідентичності. За допомогою критеріїв (когнітивного, емоційно-ціннісного, діяльнісного) та діагностувальних методів (опитування, анкетування, бесіда, результати творчих робіт) було виявлено високий, середній і низький рівні сформованості національно-культурної ідентичності у підлітків. Уперше в роботі обґрунтовано педагогічні умови формування національно-культурної ідентичності підлітків у закладах загальної середньої освіти: створення національно-культурного виховного середовища у закладі загальної середньої освіти (занурення у рідну культуру, через формування Я-концепції та світогляду); підготовка вчителів до формування національно-культурної ідентичності підлітків (організація роботи на методологічному, концептуальному, моральному, акмеологічному, компетентнісному, індивідуальному рівнях); використання виховного потенціалу позаурочної виховної діяльності закладів загальної середньої освіти (зміст, традиційні та інноваційні форми і методи виховання, особистісно орієнтована методика формування національно-культурної ідентичності); взаємодія сім'ї і школи у формуванні національно-культурної ідентичності підлітків (підготовка батьків до формування національно-культурної ідентичності підлітків).

Практичне значення статті полягає в тому, що її матеріали можуть використовуватися в організації виховної роботи закладів загальної освіти, підготовці педагогів, педагогічній практиці студентів.

Ключові слова: взаємодія сім'ї і школи, вчителі, етапи формування національно-культурної ідентичності, заклади загальної середньої освіти, педагогічні умови формування національно-культурної ідентичності підлітка.

Kateryna Zhurba,

*PhD in Pedagogy, Senior Researcher,
Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,
Kyiv*

Olena Dokukina,

*PhD in Pedagogy, Senior Researcher,
Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,
Kyiv*

PEDAGOGICAL CONDITIONS OF FORMATION OF TEENAGER'S NATIONAL-CULTURAL IDENTITY IN THE INSTITUTIONS OF GENERAL SECONDARY EDUCATION

Abstract. *The article is devoted to the urgent issue of the formation of teenagers' national-cultural identity. The key concept of "formation of a teenager's national-cultural identity" was defined based on analysis of philosophical, psychological and pedagogical literature, modern concepts, as well as programs of systematization and generalization of empirical data on the topic of study, generalization of pedagogical experience. The formation of teenager's national-cultural identity is manifested in the subjective experience belonging to Ukrainians, nation, the conscious acceptance of its moral values. Moreover, three stages of the formation of national-cultural identity were found out.*

The levels of the formation of teenagers' national-cultural identity such as high, average and low were revealed with the help of criteria (cognitive, emotional and value, activity) and diagnostic methods (interviewing, questioning, conversation, results of creative works). The pedagogical conditions for the formation of teenagers' national-cultural identity in general secondary educational institutions were grounded in the work for the first time. These pedagogical conditions include: creation of a national-cultural educational environment in institution of general secondary education (immersion into native culture, through the formation of self-concept and worldview); preparation of teachers for the formation of teenagers' national-cultural identity (organization of work on methodological, conceptual, moral, acmeological, competence and individual levels); use of educational potential of extracurricular educational activity of institutions of general secondary education (content, traditional and innovative educational forms and methods, person-oriented method of the formation of national-cultural identity); interaction between family and school in the formation of teenagers' national-cultural identity (assistance and preparation of parents for the formation of teenagers' national-cultural identity).

The article has a great practical significance and can be used in educational process of institutions of general education, training of teachers and students' pedagogical practice.

Key words: *institutions of general secondary education, interaction between family and school, teachers, pedagogical conditions of formation of teenager's national-cultural identity, stages of formation of national-cultural identity.*

Вступ. Однією з вагомих причин можливості анексії Криму, військових дій на Донбасі стали маргінальні настрої та національна невизначеність значної частини молоді з півдня і сходу України. Відстоювання власної територіальної цілісності, становлення української політичної нації, зростання ролі власної причетності і відповідальності за долю України актуалізують необхідність формування у підлітків національно-культурної ідентичності. Розв'язання цього завдання є проблемою державної ваги і національної безпеки, оскільки від цього залежить здатність України зберегти себе як суверенну державу.

Про необхідність формування у підростаючого покоління національно-культурної ідентичності йдеться в Указах Президента «Про невідкладні заходи щодо зміцнення державного статусу української мови та сприяння створенню єдиного культурного простору України» (Про невідкладні, 2018), Про заходи щодо поліпшення національно-патріотичного виховання дітей та молоді (Про заходи, 2015), Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 рр. (Про стратегію, 2015); Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді (Концепція, 2015); Програмі українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді (Бех & Чорна, 2014),

Широку підтримку на теренах ЄС здобула Cultural Education Programmes, в яку включено ряд таких програм, як Arts Award, Art mark Partnership Programme, Bookgifting, Creative Writing in Schools, Summer Arts Colleges, Museums and school Programme, National Youth Dance Company, The National Saturday club. Основна увага в цьому документі приділяється вивченню традиційної і сучасної культури країни у різних проявах та взаємозв'язках (The Rt Hon M.Gove MP & Ed. Vaizey, 2013).

На пострадянському просторі національно-культурна ідентичність формується зазвичай у системі патріотичного виховання, про що свідчать Стратегія «Казахстан – 2050» (Стратегія, 2012), Національна Концепція Толерантності і громадянської Інтеграції і План дій в Грузії (Национальная, 2009).

Проблема національно-культурної ідентичності висвітлена у дослідженнях західних вчених, зокрема, теорії націоналізму, як умови самовизначення націй в індустріальному суспільстві Гелнера (Гелнер, 2003), комунітаризму як умови збалансованості прав, обов'язків, самостійності та відповідальності усіх етносів Етціоні (Etzioni, 2004), концепції «етнічного ядра», розрізнення громадянського й етнічного типів націй та націоналізмів Сміта (Сміт, 2010). У зазначених роботах проблема національно-культурної ідентичності зводиться до усвідомлення народу спільною, відмінною від інших, визначається «феномен національності», «національного почуття».

У дослідженнях пострадянських учених розкриті різні аспекти національно-культурної ідентичності, зокрема: негативної ідентичності (Гудков, 2004), впливу глобалізації на національні процеси (Кувалдин, & Рябов, 2001). В українських дослідженнях була виявлена специфіка формування національно-культурної ідентичності у молодіжному середовищі (Арбеніна, & Сокурянська, 2012) та доведено, що найбільш інтенсивно вона формується в умовах глобалізації та державотворення.

У психологічному дискурсі цікавими щодо формування національно-культурної ідентичності є праці вчених, які присвячені проблемі патріотичного виховання, особистісної і національної ідентифікації (Бех, 2012), національної самосвідомості (Боришевський, 2000), етносоціальних уявлень (Васильченко, 2014), етнічної самосвідомості (Дробіжева, 2013), конструювання ідентичності засобами рефлексії (Висоцька, 2003).

У педагогіці окремі аспекти формування національно-культурної ідентичності досліджували Вишневецький (український виховний ідеал та національний характер) (2010), Захаренко (національно-патріотичне виховання) (2006), Євтух (проблеми етнополітики та міжкультурного діалогу) (2007).

Таким чином, актуальність формування національно-культурної ідентичності визначається запитами суспільства та необхідністю збереження територіальної та національної цілісності України як держави, розбудови українського демократичного суспільства; відповідністю процесу виховання сучасним виховним програмам, концепціям і міжнародним документам.

Мета і завдання. Метою нашого дослідження є обґрунтування педагогічних умов формування національно-культурної ідентичності підлітків у закладах загальної середньої освіти.

Відповідно до мети вирішувалися завдання уточнення поняття «національно-культурна ідентичність підлітка», виявлення рівнів сформованості національно-культурної ідентичності підлітків та етапів її формування; пошук педагогічних умов формування національно-культурної ідентичності підлітків у закладах загальної середньої освіти.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань нашого дослідження використовувалися методи аналізу філософської та психолого-педагогічної літератури, систематизації та узагальнення емпіричних даних з теми дослідження, узагальнення педагогічного досвіду, діагностувальні методи (опитування, анкетування, бесіда «Український вибір», результати творчих робіт – міні-твір «Портрет українців»), статистичні методи обчислення отриманих даних.

Опитуванням було охоплено 168 батьків, 220 учнів 5-6 класів, 60 вчителів закладів середньої освіти м. Києва та м. Запоріжжя, Черкаської, Сумської, Кіровоградської областей.

Для виявлення рівнів сформованості національно-культурної ідентичності підлітків застосовувалися критерії: когнітивний (знання, судження, уявлення про національно-культурну ідентичність та базові цінності), емоційно-ціннісний (емоції, прагнення, мотиви, ставлення); діяльнісний (дії, вчинки, практичні здатності).

Готовність батьків до формування національно-культурної ідентичності підлітків була визначена за наступними показниками: усвідомлення батьками своєї причетності до формування у підлітків національно-культурної ідентичності; наявність у батьків сукупності знань щодо сутності національно-культурної ідентичності особистості; знання батьками форм і методів формування національно-культурної ідентичності у підлітків в умовах сімейного виховання; взаємодія батьків зі школою у питанні формування національно-культурної ідентичності підлітків.

Результати дослідження. Рідна мова є фундаментом національно-культурної ідентичності людини, і підлітки добре розуміють значення української мови в їхньому житті (88,9%). Водночас, існує суперечлива ситуація, сутність якої полягає в тому, що діти

недостатньо послуговуються українською мовою поза школою (на перервах – 56,6%, вдома – 45,9%).

Характер усвідомлення учнями 5-6 класів належності до українського народу, нації подано в таблиці 1.

Таблиця 1

Самоусвідомлення національної належності підлітками

№ з/п	Відчуття національної належності	У %
1.	Відчувають себе етнічними українцями	72,5
2.	Відносять себе до інших етносів	7,6
3.	Бачать в собі ознаки двох або трьох етносів чи народностей	15,8
4.	Не співвідносять себе з жодним етносом чи народом	2,5
5.	На визначилися	1,6
6.	Всього	100

Підлітки мають власне бачення вирішення проблеми самостійності і незалежності українського народу, характеристики українців як етносу та факторів, які негативно позначаються на іміджі України. Дані представлено у таблицях 2, 3, 4.

Таблиця 2

Ставлення підлітків до вирішення проблеми самостійності України

№ з/п	Зміст	У %
1.	Боронити країну від агресії	39,3
2.	Захищати власну незалежність, національні інтереси	34,0
3.	Укріплювати Українську державу	10,7
4.	Формувати правові інститути, які б захищали громадян	9,8
5.	Українська держава ще не створена	2,9
6.	Слід шукати миру за будь-яку ціну	2,7
7.	Немає сенсу в існуванні України як держави	0,1
8.	Не визначилися	0,5
9.	Всього	100

Таблиця 3

Характеристика підлітками якостей українців

№ з/п	Позитивні якості	У %	Негативні якості	У %
1.	доброта	20,0	хитрість	29,0
2.	інтелект	18,7	невміння обирати політиків	16,7
3.	винахідливість	11,9	песимізм	11,2
4.	дотепність	10,2	пошуки щастя в інших країнах, небажання розбудувати Україну	10,2
5.	працьовитість	9,5	байдужість	9,5

6.	обдарованість та талановитість	7,8	заздрість	7,2
7.	свободолюбність	5,6	залежність	6,5
8.	здатність виживати в складних умовах	5,6	меншовартісність	5,2
9.	вірність національній культурі, мові, традиціям	4,8	приниження власної гідності	4,5
10.	гостинність	3,5		
11.	толерантність	2,4		
12.	Всього	100		100

Таблиця 4

Визначення підлітками негативних факторів іміджу України

№ з/п	Зміст	У %
1.	політичні і корупційні скандали	22,2
	занепад економіки, нерозвиненість інфраструктури, падіння життєвого рівня, високий рівень безробіття, неможливість реалізувати себе в Україні,	18,8
2.	недовіра до влади, небажання політиків відстоювати національні інтереси, працювати на благо України	16,4
	небажання визнати бойкотувати Росію, визнати її агресором, підтримка українськими зірками «руського миру»	12,8
3.	правова незахищеність громадян, несправедливість, недовіра до силових структур, високий рівень злочинності	10,8
4.	ігнорування української мови	9,5
5.	тотальні екологічні проблеми	5,2
6.	високий рівень еміграції	2,5
7.	погана медицина	1,8
8.	Всього	100

Свої емоції, прагнення і ставлення підлітки висловили таким чином: хочуть пишатися Україною як сучасною технологічно розвинутою країною з розумними містами, високим рівнем роботизації, найкращою екологією, з найкращими у світі школами, успіхами української науки і техніки, мистецтва, землеробства (39,8%), радіти збільшенню престижу України у світі (15,5%), радіти реальному покращенню у житті їхніх родин (12,2%), сподіватися на реалізацію власних можливостей (11,2%), бути впевненими у мирі, власному майбутньому (10,9%), спостерігати позитивні перетворення у всіх сферах життя (10,4%).

Підлітки проявляють своє ставлення до України через конкретні дії і вчинки: беруть участь у волонтерській діяльності, збираючи посилки з власними поробками, вітаннями, смаколиками для бійців АТО, книжками, шкільним приладдям для дітей прифронтових територій Луганщини і Донеччини (підтримують і беруть участь постійно – 23,2%, не завжди підтримують і беруть участь інколи – 33,8%, не підтримують і уникають брати участь – 43%); беруть участь у масових заходах патріотичного змісту – флешмобах («Схід і

Захід разом», «Боронимо Україну»), тематичних зборах («Україна – мати рідна», «Ми – твої таланти») (активні – 15%, залучаються на вимогу інших – 50,2%, уникають – 34,8%).

Узагальнення результатів усіх використаних діагностувальних методик виявило рівні сформованості національно-культурної ідентичності підлітків 5-6 класів (високий – 8,6%, середній – 37,8%, низький – 53,6%).

Більшість батьків (82,5%) налаштовано на різновекторну розбудову української державності, мають потенціал формування у підлітків національно-культурної ідентичності, певною мірою співпрацюють зі школою. Однак, існують батьки, які скептично ставляться до незалежності української держави (17,5%). Співпраця з вчителями з метою формування у підлітків національно-культурної ідентичності не обговорюється.

Відповідно до встановлених показників готовності до формування національно-культурної ідентичності підлітків було визначено чотири групи батьків.

У першу групу ввійшли батьки (високий рівень), які готові і повністю здатні, вмотивовані, готові формувати у підлітків національно-культурну ідентичність та надавати допомогу іншим батькам та вчителям (15,8%). Другу групу склали батьки (середній рівень), що здатні, але потребують посилення мотивації щодо здійснення цієї роботи (13,8%). До третьої групи віднесені батьки (низький рівень) умовно здатні, які потребують посилення мотивації щодо здійснення цієї роботи, розширення і поглиблення необхідних знань, умінь (27,2%). У четвертій групі опинилися батьки (нульовий рівень), які не готові до формування національно-культурної ідентичності своїх дітей, оскільки вони не мають достатніх знань, прагнень, потребують збільшення мотивації щодо здійснення цієї роботи, розширення і поглиблення необхідних знань, набуття досвіду роботи з дітьми (43,2%) .

Національно-культурна ідентичність підлітка виявляється у суб'єктивному переживанні належності до українського народу, нації, свідомому прийнятті його моральних цінностей і характеризується відповідною національною Я-концепцією, атрибутами якої є власна самоповага, національна гідність, справедливість, відповідальність, уміння користуватися правами і свободами, любов до України та бажання пов'язати з нею свою долю.

Формування національно-культурної ідентичності здійснюється на основі рівноправного діалогу з усіма етносами і народами, які проживають на теренах України, спрямовується на згуртування української нації, створення сприятливих умов для її розвитку. Важлива роль у цьому процесі належить позакласній діяльності загальноосвітньої школи, яка має великий виховний потенціал.

Формування національно-культурної ідентичності підлітка проходить декілька етапів: на першому етапі відбувається ідентифікація, на основі якої відбувається розмежування «ми – вони»; на другому – формуються уявлення про відмінні якості своєї національної культури та усвідомлюються її основні характеристики; на третьому – формування національної

свідомості та самосвідомості, національної гідності та поваги до інших етносів і культур, готовність до діалогічної конструктивної взаємодії.

Існують суперечності щодо розподілу відповідальності і функцій між школою та сім'єю у вихованні підлітків, ступеню готовності батьків до формування національно-культурної ідентичності, недостатньої підготовленості як вчителів, так і батьків до участі в цьому процесі.

Батьки і сім'я відіграють провідну роль у формуванні національно-культурної ідентичності дитини, є первинним осередком виховання та залучення дітей до національних цінностей. *Готовність батьків до формування національно-культурної ідентичності підлітків може бути визначена як психолого-педагогічний феномен, що передбачає певний ступінь їх здатності здійснювати виховну діяльність і створює умови для формування у підлітків самовизначення щодо їхньої приналежності до українського народу, нації, опираючись на родину, національний світогляд, українську мову, культуру, зв'язок з історичним минулим.*

Не зважаючи на загальну тенденцію відмежування батьків від школи у плані виховної роботи, значна їх частина не відмовляється від доцільної допомоги педагогів, спрямованої на національне виховання підлітків взагалі, й формування національно-культурної ідентичності зокрема. Відмова батьків від взаємодії зі школою мотивується тим, що зміст виховної роботи школи з дітьми застарілий, формальний, не цікавий.

З метою забезпечення ефективності формування національно-культурної ідентичності нами було визначено педагогічні умови, як складові педагогічної системи, що інтегрують і посилюють виховні впливи, забезпечуючи підвищення рівня вихованості школярів: *створення національно-культурного виховного середовища у закладі загальної середньої освіти; підготовка вчителів до формування національно-культурної ідентичності підлітків; використання виховного потенціалу позаурочної виховної діяльності закладів загальної середньої освіти; взаємодія сім'ї і школи у формуванні національно-культурної ідентичності підлітків.*

Реалізація першої педагогічної умови *створення національно-культурного виховного середовища у закладі загальної середньої освіти* ґрунтується на положеннях гуманістичної етики, де кожна людина є найвищою цінністю і не може розглядатися як засіб. Кожна особистість формується у конкретній національній культурі та її цінностях. Виховання дітей на основі національної культури забезпечується принципами культуровідповідності та природовідповідності через занурення у рідну культуру (вивчення рідної мови, національних традицій, фольклору, історії), через формування Я-концепції та світогляду.

Засвоєння національної культури невіддільне від процесу вивчення національної мови, з огляду на їх органічний зв'язок та нероздільне існування, оскільки культура і мова не можуть існувати окремо одна від одної. Однак, на практиці, школярі знають рідну мову як другу і користуються нею лише у навчальному закладі, що актуалізує необхідність створення відповідного виховного середовища.

Таким чином, національно-культурне середовище розглядається як одна із важливих цілей виховання, яка створює умови для засвоєння підлітками цінностей національної культури, мови, вироблення світогляду, причетності до життя народу, країни, формування національно-культурної ідентичності. Така зорієнтованість на розвиток самоцінності особистості, виховання моральних якостей, необхідних для життя у гармонії зі світом і самим собою, здатності до самореалізації та вибору життєвої мети передбачає наступність з традиціями української гуманістичної педагогіки.

Педагогічна умова *підготовка вчителів до формування національно-культурної ідентичності підлітків* передбачає роботу з підвищення фахового рівня педагогічних працівників із зазначеної проблеми на методологічному (закони, принципи, філософські і психолого-педагогічні закономірності, наукові підходи до формування національно-культурної ідентичності), концептуальному (ідеї, тенденції, психологічні механізми, передовий педагогічний вітчизняний і зарубіжний досвід), акмеологічному (людина як суб'єкт життєвого шляху, засоби досягнення смисложиттєвої та професійної вершини, визначення нових цілей професійного розвитку), моральному (моральні цінності і переконання педагога, гуманістична спрямованість виховної діяльності, визнання дитини найвищою цінністю), компетентнісному (знання і вміння на практиці використовувати традиційні та інноваційні методики і технології, доцільне використання виховних форм і методів), індивідуальному (вікові особливості, індивідуальні якості, життєві пріоритети і плани) рівнях.

Методична робота з педагогами спрямовується на оволодіння ними методологією й теорією формування національно-культурної ідентичності підлітків; осмислення психологічних механізмів її формування; ознайомлення педагогів із нормативними документами, сучасними програмами з формування національно-культурної ідентичності; вивчення та впровадження у виховну практику загальноосвітніх навчальних закладів сучасного змісту та інноваційних методик з формування національно-культурної ідентичності підлітків; дослідження динаміки рівнів сформованості національно-культурної ідентичності підлітків; спонукання педагогів до самостійної роботи з цього питання.

Розроблена нами методика підготовки педагогів до формування національно-культурної ідентичності у підлітків включає виступи на методичних об'єднаннях, координаційних та педагогічних радах, а також участь у семінарах, вебінарах, тренінгу «Виховуємо разом», круглих столах, методичних мостах, дискусіях, майстер-класах.

Реалізація третьої педагогічної умови *використання виховного потенціалу позаурочної виховної діяльності закладів загальної середньої освіти* забезпечується поєднанням традиційних та інноваційних форм і методів виховання, суб'єкт-суб'єктною взаємодією усіх учасників виховного процесу, особистісно орієнтованим підходом до формування національно-культурної ідентичності підлітків.

У процесі роботи свою ефективність довела особистісно орієнтована методика формування національно-культурної ідентичності підлітків, яка включає в себе тренінг «Я-українець, ми – українці», проектну діяльність («Нашого цвіту та по всьому світу», «Винаходи українців», «Національний світогляд українців», «Самобутність українського мистецтва», «Козацькому роду нема переводу»), а також виховні години («Під голубим склепінням неба золото хлібів», «Життєві смисли в українській міфології», «Пошановані традиції в українській культурі», «Батьки і діти в українських піснях», «Українські національні герої», «Україна – велика родина»), брейн-ринги («Свобода для... чи від...»), «Бути чи не бути українцем»), етичні бесіди, зустрічі, читацькі конференції «Сучасна українська література», «Бути українцем за Ліною Костенко», «Поети-десиденти про любов до України», гурткову роботу тощо.

Використання різноманітних методів, зокрема, вербальних, інтерактивних, рефлексивних, ігрових, наочних, практичних, арт-терапевтичних забезпечує позитивні зміни у рівнях сформованості національно-культурної ідентичності.

Ефективність четвертої педагогічної умови – *взаємодія сім'ї і школи у формуванні національно-культурної ідентичності підлітків* – залежить від узгодженості дій батьків і педагогів у формуванні національно-культурної ідентичності підлітків, що вимагає відповідного змісту роботи.

Взаємодія сім'ї і школи забезпечується принципами спадковості і наступності, передбачає допомогу батькам та їх підготовку до формування національно-культурної ідентичності підлітків через батьківські збори, консультування, прес-конференції, обговорення різних аспектів виховної діяльності, ознайомлення з досвідом такого виховання у соціальних мережах, відкриті виховні заходи, родинні свята, спільні заняття батьків і дітей.

Обговорення. Потреба у формуванні національно-культурної ідентичності зумовлена глобалізацією, крос-культурною взаємодією, що спричиняє розмитість чи втрату національно-культурної ідентичності, прагнення змінити власну національно-культурну ідентичність (Денисюк, 2016; Козловець, & Ковтун, 2010); загрозами, що стоять перед Україною – військова агресія РФ, анексія та окупація територій, сепаратизм, необхідність захищати національні інтереси (Філіпчук, 2016; Шкільна, 2018; Кulyк, 2016). Отримані у ході нашого дослідження результати підтверджуються теоретичними положеннями щодо розуміння ідентичності як тотожності (Frege, 1892; Рассел, 1999); як фундаменту буття і внутрішнього світу людини (Хайдеггер, 1997); практики самоусвідомлення особистості (Бех, & Чорна, 2014а); компаративним аналізом української, польської та російської культури (Prizel, 1998; Kohut, 1986); даними соціального опитування Центром Разумкова (Основні, 2017), а також аналізом анкетування, опитування, творчих робіт у наукових дослідженнях, тезах, матеріалах конференцій та наведеними у них статистичними даними.

Вивчення впливу глобалізаційних процесів на національно-культурну ідентичність у дослідженнях Воропай, Ковальова, П.Ковальова, Н.Ковтуна, Козловця свідчить, що на сьогодні формування національно-культурної ідентичності є проблемою національного

виживання та конкурентоспроможної стратегії розвитку країни. Тотальна світова глобалізація спонукає до пошуків шляхів збереження унікальності і автентичності національної культури, шляхів формування національно-культурної ідентичності у зростаючої особистості (Воропай, 2003; Ковальов, & Ковальов, 2016; Козловець, & Ковтун, 2010; Козловець, 2009).

Отримані нами результати дослідження підтверджуються статистичними даними отриманими Кисельовим і Сальніковою, згідно яких значний розрив у відповідях на запитання про громадянство і національність пояснюється тим, що національність найчастіше респондентами розуміється у культурному, а не в соціально-політичному контексті (Кисельов, & Сальнікова, 2003, с.36).

Статистичні дані Центру Разумкова за 2017 рік (Основні, 2017) в рамках проекту «Формування спільної ідентичності громадян в нових умовах: особливості, перспективи, виклики» свідчать про розмитість національно-культурної ідентичності значної частини української молоді, що відображає загальний стан проблеми.

Висновки. У статті висвітлюється аспект проблеми національно-культурної ідентичності підлітків з точки зору вивчення сучасних тенденцій її формування.

На основі аналізу вітчизняних і зарубіжних програм, наукових ідей, визначено національно-культурну ідентичність підлітка як таку, що виявляється у суб'єктивному переживанні власної належності до українського народу, нації, свідомому прийнятті його моральних цінностей, та досліджено три етапи її формування.

За допомогою критеріїв виявлено високий, середній і низький рівні сформованості національно-культурної ідентичності у підлітків.

Обґрунтовано педагогічні умови формування національно-культурної ідентичності підлітків: створення національно-культурного виховного середовища у закладі загальної середньої освіти; підготовка вчителів до формування національно-культурної ідентичності підлітків; використання виховного потенціалу позаурочної виховної діяльності закладів загальної середньої освіти; взаємодія сім'ї і школи у формуванні національно-культурної ідентичності підлітків.

Достовірність використаних методів дослідження підтверджується результатами експериментальної діяльності, порівнянням результатів дослідження з іншими вибірками, що дозволило виявити основні проблеми, тенденції та шляхи їх вирішення.

Таким чином, впровадження педагогічних умов у виховний процес закладів загальної середньої освіти сприяло підвищенню рівня сформованості національно-культурної ідентичності підлітків. Практичне значення статті полягає у тому, що її матеріали можуть використовуватися в організації виховної роботи закладів загальної освіти, підготовки педагогів і педагогічної практики студентів.

Подальшого вивчення потребує проблема формування національно-культурної ідентичності у полікультурному середовищі, а також в умовах впливу інформаційної війни,

сепаратистських рухів, військового протистояння, створення особистісно орієнтованої технології формування національно-культурної ідентичності у підлітків. Окремо слід дослідити зарубіжний досвід збереження та розвитку національних культур, мови, освіти в контексті міграційних рухів, здатності відстоювати національні інтереси демократичним шляхом.

Список використаних джерел

- Etzioni, A. (2004). *How Patriotic is the Patriot Act?* N. Y.: Routledge.
- Kulyk, V. (2016). *National Identity in Ukraine: Impact of Euromaidan and the War*. *Europe-Asia Studies*, Vol.8, No.4, 588-608.
- Kohut, E. (1986). *The Development of Little Russian Identity and Ukrainian Building*, Vol.10, December. *Harvard Ukrainian Studies*. P. 547.
- Frege, G. (1892) *Über Begriff und Gegenstand*. *Vierteljahresschrift für wissenschaftliche Philosophie* (vol. XVI). 192-205.
- Prizel, I. (1998). *National Identity and Foreign Policy. Nationalism and Leadership in Poland, Russia, and Ukraine*. Cambridge: Cambridge University Press.
- The Rt Hon M.Gove MP & Ed. Vaizey. (2013). *Cultural Education. A summary of programs and opportunities*. London: Department for Education, Department for Culture, Media & Sport.
- Арбеніна, В. & Сокурянська, Л. (2012). *Українське студентство у пошуках ідентичності*. (Монографія). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна.
- Бех, І. (2012). *Особистість у просторі духовного розвитку*. Київ: Академвидав.
- Бех, І. & Чорна, К. (2014a). *Концептуальні засади виховання моральної самосвідомості зростаючої особистості в позакласній діяльності загальноосвітніх навчальних закладів*. Київ: ППВ НАПН України.
- Бех, І. & Чорна, К. (2014b). *Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді*. Київ: ППВ НАПН України.
- Боришевський, М.(2000). *Національна самосвідомість у громадянському становленні особистості*. Київ: Беркут.
- Васильченко, О. (2014). *Рівноправ'я громадян незалежно від етнічного походження*. *Науково-інформаційний вісник Право*.(№10).106-112.
- Ващенко, Г. (2003). *Хвороби в галузі національної пам'яті*. Київ: Вид-во Школяр.
- Висоцька, Н. (2003). *Конструювання ідентичності в полікультурному просторі як об'єкт теоретичної рефлексії*. *Україна – проблеми ідентичності: людина, економіка, суспільство*. Київ: Стилос. 21-31.
- Вишневський, О. (2010). *Український виховний ідеал і національний характер (витоки, деформації і сучасні виклики)*. Вступ до системного дослідження. Дрогобич:ДДПУ.
- Воропай, Т. (2003). *Національна ідентичність як теоретична і практична проблема сьогодення*. In: *Розвиток демократії та демократична освіта в Україні: матеріали II Міжнародної конференції* (Одеса, 24–26 травня 2002 р.). Київ. 125-135.
- Гелнер Е. (2003). *Нації та націоналізм; Націоналізм*. Київ: Таксон.
- Гидденс, Э. (1999). *Социология*. Москва : Эдиториал УРСС.
- Гудков, Л. (2004). *Негативная идентичность : статьи 1997-2002 годов*. Москва : Новое лит. обозрение : ВЦИОМ-А.
- Денисюк, Ж. (2016). *Масова культура і національно-культурна ідентичність в добу глобалізації*. Київ : Видання Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв.
- Дробижева, Л. (Ред.). (2013). *Гражданская, этническая и региональная идентичность: вчера, сегодня, завтра*. Москва: Российская политическая энциклопедия.
- Захаренко, О. *Слово до нащадків*. Київ: СПД Богданова А.М.
- Свтух, В. (2007). *Концептуальні засади вирішення етнонаціональних проблем*. *Політичний менеджмент : український науковий журнал*. (№ 4). 14-30.

- Кисельов, С. & Сальнікова, А. (2003). Національна ідентичність українців. Дилема культурного і соціально-політичного. Політичний менеджмент. (№2).31-40.
- Ковальов Д. & Ковальов П. (2016). Повстання ідентичності. Дн.: ВКК Баланс-Клуб, 2016. — 304 с.
- Козловець М. & Ковтун Н. (2010). Національна ідентичність в Україні в умовах глобалізації. (Монографія). Київ : ПАРАПАН.
- Козловець, М. (2009) Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації. (Монографія). Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка.
- Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді. (2015). Інформаційний збірник та коментентарі Міністерства освіти і науки України.(№ 8). 87–95.
- Кувалдин, В. & Рябов, А. (2001). Национальное государство в эпоху глобализации. Свободная мысль. (№ 1).37-47
- Национальная концепция толерантности и гражданской интеграции и План действий на 2009-2014 гг.» (2009), Режим доступа: www.smr.gov.ge/docs/doc189.pdf.
- Основні засади та шляхи формування спільної ідентичності громадян України: Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу 12 квітня 2017 року. (2017). Київ: Центр Разумкова.
- Про заходи щодо поліпшення національно-патріотичного виховання дітей та молоді : указ Президента України (12 червня 2015). (№ 334). Офіційний вісник Президента України. (№ 14). 971.
- Про невідкладні заходи щодо зміцнення державного статусу української мови та сприяння створенню єдиного культурного простору України: указ Президента України (31.05.2018).(156/2018). Офіційний вісник Президента України.(№15).3.
- Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016 — 2020 роки: указ Президента України (13 жовтня 2015). (№ 580/2015). Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/5802015-19494>
- Рассел, Б. (1999). Философия логического атомизма.Томск: Водолей.
- Сміт Е. (2010). Культурні основи націй: ієрархія, завіт та республіка. З англ. пер. Петро Тарашук. Київ: ЕСЕМ Медіа Україна.
- Стратегия «Казахстан – 50». Новый курс состоявшегося государства. (2012). Астана:Аккорда.
- Філіпчук, Г. (2016). Національна ідентичність: культурно-освітній вимір: Монографія .Чернівці: Друк Арт.
- Хайдеггер, М. (1997). Идентичность и дифференциация. Бытие и время. Москва: Мысль. 215-413.
- Шкільна, І. (2018). Діагностика рівнів сформованості національно-культурної ідентичності старших підлітків. Сучасний виховний процес та інноваційний потенціал. (Матеріали науково-практичної конференції Інституту проблем виховання НАПН України) (за 2017 рік).(Вип.6). Івано-Франківськ:НАІР.

References

- Etzioni, A. (2004). *How patriotic is the patriot act?* N. Y. : Routledge.
- Kulyk, V. (2016). National identity in Ukraine: Impact of Euromaidan and the war. *Europe-Asia Studies*. Vol.8, No.4, 588-608.
- Kohut, E. (1986, December). The development of little Russian identity and Ukrainian building. *Harvard Ukrainian Studies*, 10, 547.
- Frege, G. (1892) *Über Begriff und Gegenstand*. *Vierteljahresschrift für wissenschaftliche Philosophie*. Vol. XVI (pp.192-205).
- Prizel, I. (1998). *National identity and foreign policy. Nationalism and Leadership in Poland, Russia, and Ukraine*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rt Hon M. Gove MP, & Ed. Vaizey. (2013). *Cultural Education. A summary of programs and opportunities*. London: Department for Education, Department for Culture, Media & Sport.

Arbienina, V. & Sokurianska, L. (2012). *Ukrainske studentstvo u poshukakh identychnosti* [Ukrainian students in search of identity]. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina.

Bekh, I. (2012). *Osobystist u prostori dukhovnoho rozvytku* [Personality in the space of spiritual development]. Kyiv: Akademvydav.

Bekh, I. & Chorna, K. (2014a). *Kontseptualni zasady vykhovannia moralnoi samosvidomosti zrostaiuchoi osobystosti v pozaklasnii diialnosti zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv* [Conceptual principles of education of moral consciousness of a growing person in extracurricular activities of general educational institutions]. Kyiv: IPV NAPN Ukrainy.

Bekh, I. & Chorna, K. (2014b). *Prohrama ukrainskoho patriotychnoho vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi* [The program of Ukrainian patriotic education of children and pupils]. Kyiv: IPV NAPN Ukrainy.

Boryshevskiy, M. (2000). *Natsionalna samosvidomist u hromadianskomu stanovlenni osobystosti* [National identity in the civic formation of the personality]. Kyiv: Berkut.

Vasylchenko, O. (2014). Rivnopravia hromadian nezalezho vid etnichnoho pokhodzhennia [Equal rights of citizens irrespective of ethnic origin]. *Naukovo-Informatsiyni Visnyk Pravo*, 10, 106-112.

Vashchenko, H. (2003). *Khvoroby v haluzi natsionalnoi pamiaty* [Diseases in the field of national memory]. Kyiv: Vyd-vo Shkoliar.

Vysotska, N. (2003). Konstruiuvannia identychnosti v polikulturnomu prostori yak ob'ekt teoretychnoi refleksii [Constructing identity in a multicultural space as an object of theoretical reflection]. In *Ukraina – problemy identychnosti: liudyna, ekonomika, suspilstvo* (pp. 21-31). Kyiv: Stylos.

Vyshnevskiy, O. (2010). *Ukrainskyi vykhovnyi ideal i natsionalnyi kharakter (vytoky, deformatsii i suchasni vyklyky). Vstup do systemnoho doslidzhennia* [Ukrainian educational ideal and national character (origins, deformations and modern challenges). Introduction to systemic research]. Drohobych: DDPU.

Voropai, T. (2003). Natsionalna identychnist yak teoretychna i praktychna problema sohodennia [National identity as a theoretical and practical problem of the present]. In *Rozvytok demokratii ta demokraticzna osvita v Ukraini: Conference Proceedings* (pp. 125-135). Kyiv.

Gelner E. (2003). *Natsii ta natsionalizm; Natsionalizm* [Nation and nationalism; Nationalism]. Kyiv: Takson.

Giddens, E. (1999). *Sotsiologiya* [Sociology]. Moscow: Editorial URSS.

Gudkov, L. (2004). *Negativnaia identychnost: stati 1997-2002 godov* [Negative Identity: Articles 1997-2002]. Moscow: Novoe lyt. obozrenye: VTsYOM-A.

Denysiuk, Zh. (2016). *Masova kultura i natsionalno-kulturna identychnist v dobu hlobalizatsii* [Mass culture and national-cultural identity in the age of globalization]. Kyiv: Vydannia Natsionalnoi akademii kerivnykh kadrov kultury i mystetstv.

Drobizheva, L. (Ed.). (2013). *Grazhdanskaia, etnicheskaia i regionalnaia identychnost: vchera, segodnia, zavtra* [Civil, ethnic and regional identity: Yesterday, today, tomorrow]. Moscow: Rossiiskaia politicheskaia entsiklopediia.

Zakharenko, O. *Slovo do nashchadkiv* [Slovo to descendants]. Kyiv: SPD Bohdanova A.M.

Yevtukh, V. (2007). Kontseptualni zasady vyrishennia etnonatsionalnykh problem [Conceptual basis for solving ethno-national problems]. *Politychnyi Menedzhment: Ukrainskyi Naukovyi Zhurnal*, 4, 14-30.

Kyselov, S. & Salnikova, A. (2003). Natsionalna identychnist ukraintsev. Dylema kulturnoho i sotsialno-politychnoho [National identity of Ukrainians. Dilemma of cultural and socio-political]. *Politychnyi Menedzhment*, 2, 31-40.

Kovalov, D. & Kovalov, P. (2016). *Povstannia identychnosti* [Rebellion of identity]. Dnepr: VKK Balans-Klub.

Kozlovets, M. & Kovtun, N. (2010). *Natsionalna identychnist v Ukraini v umovakh hlobalizatsii* [National identity in Ukraine in the conditions of globalization]. Kyiv: PARAPAN.

Kozlovets, M. (2009) *Fenomen natsionalnoi identychnosti: vyklyky hlobalizatsii* [The phenomenon of national identity: Challenges of globalization]. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka.

Kontseptsiia natsionalno-patriotychnoho vykhovannia ditei ta molodi [The concept of national patriotic education of children and youth]. (2015). *Informatsiinyi Zbirnyk ta Komententari Ministerstva Osvity i Nauky Ukrainy*, 8, 87–95.

Kuvaldin, V. & Riabov, A. (2001). Natsionalnoe gosudarstvo v epokhu globalizatsii [National state in the era of globalization]. *Svobodnaia Mysl*, 1, 37-47

Natsionalnaia kontseptsiia tolerantnosti i grazhdanskoi integratsii i Plan deistvii na 2009-2014 gg. [National concept of tolerance and civil integration and the plan of action for 2009-2014]. (2009). Retrieved from www.smr.gov.ge/docs/doc189.pdf.

Osnovni zasady ta shliakhy formuvannia spilnoi identychnosti hromadian Ukrainy: Informatsiino-analitychni materialy do Kruhloho stolu 12 kvitnia 2017 roku [The main principles and ways of forming the common identity of Ukrainian citizens: Information and analytical materials for the Round Table on April 12, 2017]. (2017). Kyiv: Tsentrazumkova.

President of Ukraine (2015). Pro zakhody shchodo polipshennia natsionalno-patriotychnoho vykhovannia ditei ta molodi [On Measures to Improve the National Patriotic Education of Children and Youth]. (*Decree No 334*, June 12). *Ofitsiinyi Visnyk Prezidenta Ukrainy*, 14, 971.

President of Ukraine (2018). Pro nevidkladni zakhody shchodo zmitsnennia derzhavnogo statusu ukrainskoi movy ta spriannia stvorenniu yedynoho kulturnoho prostoru Ukrainy [On Urgent Measures to Strengthen the State Status of the Ukrainian Language and Promoting the Creation of a Common Cultural Space in Ukraine]. (*Decree No 156*, May 31). (*Ofitsiinyi Visnyk Prezidenta Ukrainy*, 15, 3.

President of Ukraine (2015). *Pro Stratehiiu natsionalno-patriotychnoho vykhovannia ditei ta molodi na 2016-2020 roky* [On the Strategy of National-Patriotic Education of Children and Youth for 2016-2020]. (*Decree No 580*, October 13). Retrieved from <https://www.president.gov.ua/documents/5802015-19494>

Rassel, B. (1999). *Filosofia logicheskogo atomizma* [Philosophy of logical atomism]. Tomsk: Vodolei.

Smit, E. (2010). *Kulturni osnovy natsii: iierarkhiia, zavit ta respublika* [Cultural foundations of nations: Hierarchy, covenant and republic]. Kyiv: ESEM Media Ukraina.

Strategiia «Kazakhstan–50». Novyi kurs sostoiavshegosia gosudarstva [Strategy “Kazakhstan – 50”. New course of state]. (2012). Astana: Akkorda.

Filipchuk, H. (2016). *Natsionalna identychnist: kulturno-osvitnii vymir* [National identity: Cultural and educational dimension]. Chernivtsi: Druk Art.

Khaidegger, M. (1997). *Identichnost i differentsiatsiia. Bytie i vremia* [Identity and differentiation. Being and time]. Moscow: Mysl.

Shkilna, I. (2018). Diahnostyka rivniv sformovanosti natsionalno-kulturnoi identychnosti starshykh pidlitkiv [Diagnosis of levels of formation of national-cultural identity of senior teenagers. Modern educational process and innovative potential]. In *Suchasnyi vykhovnyi protses ta innovatsiinyi potentsial: Conference Proceedings: Vol. 6*. Ivano-Frankivsk: NAIR.